

wetenschapsman, organisatoren leermeester het laatste woord nog lang niet zal zijn gesproken.

Voorlopig echter vormt de hier besproken congresbundel een prachtige aanzet tot een meer definitieve biografie. Het boek is gebaseerd op de referaten welke door een zestiental historici en astronomen uit binnen- en buitenland op het jubileum-congres te Groningen zijn uitgesproken. Zoals bij dit soort bundels gebruikelijk is, zijn de bijdragen niet allemaal van gelijk gewicht of omvang. Maar er zitten juweeltjes tussen. Het 'portret' dat Wessel Krul in het derde hoofdstuk schetst, smaakt in elk geval naar meer. Tot dusverre waren we voor biografische informatie aangaande Kapteyn in hoofdzaak aangewezen op de levensbeschrijving die in 1928 was samengesteld door zijn dochter, Henrietta Hertzprung-Kapteyn. Vanwege de grote informatieve waarde van deze biografie is dit boek nog in 1993 in de Engelse taal vertaald, maar — zoals in een van de bijdragen aan de hier besproken bundel wordt betoogd — deze vertaling gaat mank aan vele onvolkomenheden. Voor de Engelstalige lezer voorziet deze congresbundel dan ook duidelijk in een lacune. Echter, ook Nederlands publiek met interesse in ontwikkelingen in de sterrenkunde van vaderlandse bodem zal niet om dit boek heen kunnen. Want naast biografische en inventariserende notities (waaronder een waardevol overzicht van het bewaard gebleven deel van Kapteyns internationale correspondentie) biedt de bundel ook beschouwingen over Kapteyns stijl van wetenschapsbeoefening en over zijn bijdragen tot de kosmologie. Bijzonder boeiend zijn de artikelen Van DeVorkin en Van Berkel, welke Kapteyns rol in de internationalisering van de Nederlandse wetenschap belichten. Mede dankzij Kapteyns reizen naar de Verenigde Staten (hij verbleef in de jaren 1908-1915 iedere zomer in Californië op Mount Wilsons Observatory) verlieten de Nederlandse sterrenkundigen de gewoonte om hun wetenschappelijke bevindingen in de Duitse of in de Franse taal wereldkundig te maken. Na het einde van de Eerste Wereldoorlog werd de Engelse taal de *lingua franca* van de Nederlandse sterrenkunde. Hoeveel vakgebieden zouden later dit voorbeeld niet volgen? De sterke band die Kapteyn met de Amerikaanse sterrenkundigen wist op te bouwen genereerde bovendien een emigratie van Nederlandse astronomen naar dat land, waarvan de gevolgen tot op de huidige dag nog zijn te merken. Al voor de Tweede Wereldoorlog bezochten niet minder dan 23 Nederlandse astronomen voor kortere of langere tijd de Verenigde Staten en dankzij deze 'Dutch Pipeline' was de Nederlandse invloed op de Amerikaanse astronomische gemeenschap zeer aanzienlijk te noemen. Anderzijds — zo zal duidelijk zijn — floreerde ook de Nederlandse sterrenkunde door dit proces van wederzijdse kruisbestuiving.

Kortom, hoewel dit boek door zijn aard artikelen bevat van wisselende stijl en kwaliteit, mag deze uitgave worden aangemerkt als een waardevolle bijdrage tot de Nederlandse wetenschapsgeschiedenis. Wel is het spijtig dat bij een relatief kostbaar boek als dit de kwaliteit van de typografie (met name bij de illustraties) zeer te wensen over laat. Bij een professioneel opererende uitgever als Kluwer zou zoiets toch niet voor mogen komen.

Huib J. Zuidervaart

P. Th. Kok, *Burgers in de bijstand. Werklozen en de ontwikkeling van de sociale zekerheid in Leeuwarden van 1880 tot 1930* (Dissertatie Groningen 2000; Franeker: Van Wijnen, 2000, 436 blz., f49,50, ISBN 90 5194 208 7).

Kort na de laatste oorlog verrichtte J. Haveman een onderzoek naar de problematiek van de 'massajeugd' in Leeuwarden. Hij concludeerde dat een deel van de bewoners van de volksbuurten er een afwijkend cultuurpatroon op na hield. Deze *culture of poverty* uitte zich in een leefwijze waarin burgerlijke deugden zoals spaarzaamheid, regelmaat en een ordelijk

huwelijks- en gezinsleven er minder toe deden. In 1954 werd dit onderzoek al scherp bekritiseerd door de socioloog J. A. A. van Doorn, maar deze verrichtte geen eigen bronnenonderzoek en kon niet aantonen dat Haveman ongelijk had.

In zijn Groningse dissertatie (promotor prof. dr. P. Kooij) vraagt Paul Kok zich af of de armen van Leeuwarden inderdaad een *culture of poverty* kenden en daarnaast welke motieven armbestuurders en meer in het algemeen de welgestelde burgers hadden om aan de armen te geven. Hij onderscheidde daarbij vier motieven: het angstmotief (armenzorg moet dienen om sociale onrust te voorkomen of anderszins in te dammen), het rechtvaardigheidsmotief (medelijden met hen die zichzelf niet kunnen redden), het arbeidsmarktmotief (de armen dient ter regulering van de arbeidsmarkt en tot vermindering van arbeidsschuuldheid) en het disciplineringsmotief (door middel van de armenzorg probeert men bepaalde normen en waarden op de armen over te dragen).

Deze twee vragen toetste de onderzoeker aan de hand van het ondersteuningsbeleid van de Stads Armenkamer (het algemeen burgerlijk armbestuur in Leeuwarden) in de periode ca. 1880 tot ca. 1930. Aangezien de aanvragen om geneeskundige hulp en die van ouderen en alleenstaande vrouwen om steun bijna steeds werden gehonoreerd, beperkte hij zich tot de aanvragen van werkloze, losse arbeiders. Friesland's hoofdstad had aan het einde van de negentiende eeuw nauwelijks moderne industrie en leefde voornamelijk van de handel. De veemarkt en het vervoer over water zorgden 's zomers voor genoeg werk, maar de winter was altijd al een moeilijke tijd geweest. Door de agrarische depressie, die Friesland vanaf 1878 trof, nam de bedrijvigheid af en ontstond er een structureel overschot aan losse, ongeschoolde arbeiders, van wie er velen in december, wanneer de winter toesloeg, bij de Armenkamer aanklopten. Afgezien van de gebruikelijke bronnen zoals notulen en jaarverslagen van de Armenkamer en het gemeentebestuur kon de onderzoeker beschikken over een grote hoeveelheid rapporten van armbezoekers die opgesteld werden om de aanvraag om steun te beoordelen. De armbezoekers, tot 1898 vrijwilligers, daarna in toenemende mate bezoldigde, professionele mannen, brachten bezoeken aan huis en informeerden naar de situatie ter plaatse. Hun advies woog zwaar bij de beslissing door de voogden om een uitkering toe te kennen.

Het onderzoek startte in het begin van de jaren tachtig en werd aanvankelijk met de hand gedaan. Pas later kon de computer worden ingeschakeld, waardoor sneller kon worden gewerkt. Twee perioden, beide met een hoge, conjunctureel bepaalde werkloosheid, werden onderzocht namelijk de jaren 1894-1897 en 1922-1925.

Hoewel de auteur zeer zorgvuldig formuleert, laten zijn conclusies aan duidelijkheid niets te wensen over. Een afwijkend cultuurpatroon kon, althans voor Leeuwarden in de periode 1880-1930 niet worden aangetoond. Armen, werklozen en burgers hanteerden dezelfde burgerlijke waarden. Wel dwong geldgebrek sommige armen ertoe om van de norm af te wijken, maar dat gedrag is te beschouwen als een aanpassingskenmerk. Ook de aard van het werk, — de ene dag wel werk, de volgende niet —, en de onregelmatige werktijden maakten op fatsoenlijke burgers, die de soep om 12 uur klaar hadden staan, al gauw een wat chaotische indruk, maar dat wil nog niet zeggen dat de arme daarom 'immoreel' was.

De analyse van de motieven om aan armenzorg te doen leverde eveneens interessante conclusies op. Onder het regime van de Armenwet van 1854 overheerste, ook in Leeuwarden, het angstmotief. De uitgekeerde bedragen waren zo laag dat zij op zijn best dienden als een inkomensuppletie. Veel armen zagen de uitkering als een gewoonterecht en maakten er derhalve aanspraak op. De nieuwe Armenwet van 1912 ging uit van een enigszins positievere grondhouding en dit werkte ook in Leeuwarden door. Rond 1920 waren het rechtvaardigheidsmotief aangevuld door het arbeidsmarktmotief de basis van het beleid. Opmerkelijk is de constatering dat na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog het dan opgerichte Koninklijk nationaal

steuncomité veel hogere uitkeringen aan 'crisiswerkloozen' gaf dan tot dan toe gebruikelijk en dat de Armenkamer het comité daarin volgde. In de jaren twintig lagen de uitkeringen, ook na correctie voor geldontwaarding, aanzienlijk hoger dan rond 1895.

Het meest frappant is echter de met cijfers geadstrueerde en op overtuigende wijze gebrachte conclusie dat het disciplineringsmotief nauwelijks van betekenis was. De vele publicaties over de verwerpelijke leefwijze van de armen hadden destijds waarschijnlijk vooral tot doel de gezeten burgerij ervan te overtuigen dat de armen hun problemen aan zich zelf te wijten hadden en getuigen van de door Galbraith in 1992 waargenomen *culture of contentment*.

Kok raadpleegde een bron die nog nauwelijks systematisch is geëxploreerd. Zijn conclusies ondermijnen het oude beeld en dragen bij aan een andere kijk op het verschijnsel armoede. Ook in andere gemeentearchieven ('s-Hertogenbosch, Breda, Amsterdam etc.) is materiaal over bedeeden te vinden aan de hand waarvan de door Kok gestelde vragen getoetst kunnen worden. Dit consciëntieus opgezette, van vakmanschap getuigende boek met veel schilderachtige details maakt zijn pretenties meer dan waar. Het is een *must* voor hen die onderzoek doen naar de armenzorg en verdient het gelezen te worden.

Ton Kappelhof

P. G. M. G. Perneel, *Het beroepsjournaal van dr. J. F. Ph. Hers, arts te Oud-Beijerland (1881-1915). Een reconstructie van een plattelandspraktijk omstreeks 1900* (Dissertatie Rotterdam 2000; Rotterdam: Erasmus publishing, 2000, 326 biz., f59,50, ISBN 90 5235 149 X).

Een uniek historisch document noemt Perneel het integraal bewaard gebleven dagboek van dr. Johannes Floris Philippus Hers (1854-1915). Hers, die vanaf 1881 tot 1915 als arts werkzaam was in de Zuid-Hollandse gemeente Oud-Beijerland, hield vanaf zijn eerste praktijkdag op 9 mei 1881 tot enkele maanden voor zijn dood in 1915, een dagboek bij. Hoewel Hers zelfde term dagboek hanteert, is Perneel van mening dat alleen de aantekeningen over de eerste twee jaar het karakter van een dagboek bezitten. De notities over de volgende jaren kunnen volgens de auteur beter worden omschreven als een verzameling occasionele, incidentele ziektegeschiedenissen. Het dagboek, in totaal 5.630 dichtbeschreven bladzijden, bevat 7.144 casus. Voor Perneel, die met deze studie een gedetailleerd beeld wil geven van het leven en werk van een plattelandsarts van circa 1900, diende Hers' dagboek als belangrijkste gids en informatiebron.

Hers maakte in de eerste plaats aantekeningen van de ziektegevallen in zijn praktijk die hij zelf interessant vond. Daarnaast gebruikte hij zijn aantekeningen als studiemateriaal voor de artikelen die hij regelmatig in het *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde (NTG)* publiceerde. Zijn aantekeningen dienden, aldus Perneel, ook als leerboek. Hers hield een dagboek bij om van zijn eigen praktijkervaringen te leren. Voor nieuwe ontwikkelingen op zijn vakgebied was Hers overigens grotendeels afhankelijk van informatie uit het *NTG* en de vier maal per jaar gehouden wetenschappelijke bijeenkomsten van de afdelingen van de *Nederlandsche maatschappij voor geneeskunde*.

Uit zijn notities kan onder meer worden opgemaakt met welke ziekten de plattelandsarts van circa 1900 te maken kreeg. Perneel rekende exact uit hoeveel keer een bepaalde aandoening of ziekte in het journaal van Hers wordt vermeld. Uit zijn berekeningen blijkt, dat ziekten van de ademhalingsorganen, met longtuberculose als koploper, als de meest voorkomende ziekte-categorie kan worden beschouwd. Hers maakte ook aantekeningen van de operaties die hij bij de patiënt thuis, vaak op de keukentafel, heeft verricht. Zowel zijn successen als mislukkingen werden uitgebreid door hem beschreven.